

אמצעים אמנותיים בשירה

האמצעים האמנותיים הם מאבני היסוד המרכיבות את השירה ותורמות להבנת המשמעות הכוללת של השיר.

שני יסודות עיקריים בשירה:

- א. יסודות ציוריים-פיגורטיביים (הלשון הציורית) – כלומר המחשת רעיון, חוויה או רגש באמצעות תמונה מילולית או ציור שהקורא רואה בדמיונו, שומע או חש במציאות השירית. ציורי הלשון השכיחים הם: דימוי, מטפורה (השאלה), האנשה, מטונימיה, סמל, סינסתזיה, אוקסימורון, הנפשה, ארמוז.
- ב. יסודות צליליים (מצלול) – הכוונה לצלילי הלשון הנמצאים בשיר (היסודות המוזיקליים), אשר מסודרים בסדר מסוים, כלשהו. כגון: חריזה על סוגיה השונים; לשון נופל על לשון (צימוד); אנאפורה; אפיפורה; אליטרציה; אונומוטופיאה.

הלשון הציורית-הפיגורטיבית

1. דימוי – השוואה בין שני עניינים מתחומים שונים, ההשוואה יכולה להיות על בסיס של תכונה, מראה חיצוני או משמעות.
הדימוי מאובחן בעזרת כ' הדימוי או מילות השוואה אחרות: כפי ש / כמו / כאילו / כך.
לדוגמה: "עֵזָה כְּמִנֵּת אֶהְבֶּה" – מאפייני המוות: עוצמה, הרס, כאב – מושלכים על האהבה.
2. מטפורה (השאלה) – שימוש במילים מעולם אחד כדי לתאר מילים מעולם אחר; שילוב של מושגים מתחומים שונים היוצרים יחד משמעות חדשה.
לדוגמה: במטפורה "פטיש צרותי הגדולות" – שילוב של מילים מעולמות שונים יוצר משמעות של סבל קשה ומכביד.
3. האנשה – סוג של מטפורה המייחסת תכונות אנושיות לדומם, לצומח, לבעלי חיים, לפעולות ולרעיונות.
לדוגמה: "הברושים לא ידעו אם לצחוק או לבכות".
4. מטונימיה – החלפת מושג אחד במושג אחר השייך לאותו הקשר; הצגת דבר על ידי חלק האופייני לו; או החלפת סיבה בתוצאה או החלפת חפץ בתוכנו וכיוצ"ב.
לדוגמה: "קראתי את עגנון..." / "המסך הקטן" / "אינני רוטשילד".
5. סינקדוכה – סוג של מטונימיה, כאשר דבר אחד מייצג את השני; הצגת השלם באמצעות אזכור חלק ממנו.
לדוגמה: "ידיים עובדות" = פועלים / "הרימו עוגן" = הפליגו / "כל ברך לך תכרע" = כולם ישתחוו לך.
6. הנפשה – ייחוס תכונות של בעלי חיים לדומם, לצומח, לפעולה, לרעיון או לתכונה.
לדוגמה: "הנה שואג היקום".
7. סמל – דבר העומד במקום דבר אחר ומייצג וממחיש רעיון, תכונה, רגש או שאיפה.
לדוגמה: הנמלה מסמלת חריצות, מעשיות / הוורד האדום הוא סמל לאהבה / הדגל הוא סמל המדינה, העמידה דום מול הדגל מסמלת את הנכונות לציית למדינה ואת ההשתייכות אליה.
8. אוקסימורון – סוג של מטפורה, שילוב בין ביטויים סותרים, דבר והיפוכו, לשם הגברת הרושם:
לדוגמה: "זכר נשכח" / "שתיקה רועמת" / "דומיה שורקת" / "זעקה אילמת".
9. סינסתזיה – סוג של השאלה המצרף יחד כמה חושים, כגון צליל וריח, קול וצבע, מראה וטעם.
לדוגמה: "והעם רואה את הקולות" (שמות י"ט) / קול חם / חיוך מתוק.

10. **תמונת לשון** (אימאז') – תמונה היא תיאור נרחב, רב פרטים, שכל פרט משרת את שלמות התמונה. התמונה היא מטפורה / דימוי משוכלל ומורחב יותר. לדוגמה: אם נאמר: "התנערי כציפורים" – הרי זה דימוי; אך אם נאמר: "התנערי כציפורים, אשר מרסיסי לילה יתנערו" – הרי זו תמונה.
11. **אַרְמֵז / אַרְמֵז / רְמִיזָה / אֶלּוּזִיָּה (אַזְכוּר)** – הפניית הקורא למצב, לאדם או לטקסט המפורסמים וידועים בתרבות, תוך התייחסות מילולית מפורשת או נרמזת. הארמז מחייב את הקורא לערוך השוואה עם הטקסט שנרמז. הארמזים לקוחים מהתנ"ך, מהמקורות היהודיים למיניהם או מתרבות העולם. לדוגמה: "אחכה לך... כחכות רחל לדודה" (רחל).

מצלול (היסודות הצליליים/מוזיקליים)

1. **חריזה** – חזרה על צלילים זהים או דומים המופיעים במקומות קבועים, בדרך כלל בסופי השורות.
- א. **חרוז מבריח** – חריזה אופיינית לשירת ימי הביניים, האחידה לאורך כל השיר.
- ב. **חריזה סרוגה או מסורגת** – כאשר השורות חוזרות ביניהן לסירוגין: א-ב-א-ב. לדוגמה: בשיר "הכניסיני תחת כנפך" של ביאליק.
- ג. **חריזה חובקת** – כאשר השורה הראשונה מתחרזת עם השורה האחרונה: א-ב-ב-א או א-ב-א-ב. לדוגמה: הבית האחרון בשיר "עדות" של דן פגיס.
- ד. **חריזה צמודה או עוקבת** – כאשר שני טורים צמודים או יותר חוזרים ביניהם: א-א-ב-ב.
2. **צימוד** (לשון נופל על לשון) – שתי מלים או יותר השוות במראה ובצליל שלהן, אך שונות במשמעות. לדוגמה: "נעורים כנעורת ננערו". (ריה"ל)
3. **אנאפורה** – מילה או ביטוי החוזרים בראשי שני טורים או יותר המופיעים ברצף. בשל האפקט הצלילי שנוצר, נחרתת האנאפורה בזיכרון ועוזרת להדגיש עניינים שונים: להביע רגשות, תוכחה, תלונה, התלהבות וכיוצ"ב. לדוגמה: "למה קראתם לי חופי הפלא
למה כזבתם אורות רחוקים?" (רחל)
4. **אפיפורה** – מילה או ביטוי החוזרים ברצף בסופי שני טורים או יותר. לדוגמה: "כי עיניים יאורו בת
ושמים יאורו בת
ושניים יעבורו בת
ואת אלה יזכרו בת" (אלתרמן)
5. **אונקטופאה** – צלילים המחקים קולות ורעשים בטבע. כגון זמזום (מחקה את קול הדבורה) / רשרוש / בקבוק / מלמול וכיוצ"ב.
6. **אליטרציה** – חזרה על עיצור או על הברה במילים סמוכות באותו טור. לדוגמה: נִין וְנִכְד / חֵן וְחֶסֶד / "אנשים אחים אֶנחנו".

אמצעים אמנותיים אחרים

1. **שיבוץ** – שילוב ביצירה של פסוקים, ביטויים או חלקי פסוקים מן המקרא או מטקסטים אחרים. לדוגמה: "הִים אֲנִי וְאִם תִּנּוּן, אֱלֹהִי, / וְכִי בְרוּזַל עֲצָמֵי אוֹ נְחוּשָׁה?" – ביטויים אלה מקורם באיוב, ורשב"ג שילב אותם בשירו "כאבי רב".
2. **פס יחה / גלישה / כריכה** – קטיעת המשפט בסיום שורת השיר והמשכו בגלישה לשורה הבאה. לדוגמה: "שָׁנִי אֲנָשִׁים שָׁיֵשׁ בֵּינֵיהֶם הַכְּרוֹת מְגַבֶּלֶת (פסיחה)
יָשְׁבוּ
וְרֵאשֵׁיהֶם הִגִּיעוּ לַיָּדֵי נְגִיעָה".
3. **חזרה** – מילה, ביטוי, מצלול, החוזרים ביצירה פעמיים או יותר. החזרה יכולה להיות גם בתחום המבני. לדוגמה: "אֵין קוֹל וְאֵין עוֹנָה וְאֵין קֶשֶׁב".
4. **פירוט** – מילים נרדפות המביעות את אותו הרעיון. לדוגמה: "אֵין קוֹל וְאֵין עוֹנָה וְאֵין קֶשֶׁב".
5. **מריזם** – הצגת השלם באמצעות הקצוות שלו. לדוגמה: "בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ" – השמים והארץ מייצגים את העולם כולו מהשמים ועד הארץ ומה שביניהם.
6. **מוטיב** – מוטיב הוא חלק מהיצירה – חפץ, רעיון, מילה, ביטוי או תבנית החוזרים ביצירה כמה פעמים, מעניקים משמעות נוספת ועומק לטקסט, ומחדדים רעיונות שונים שהמחבר מבקש להדגיש (המוטיב לעתים מניע ומקדם את העלילה בסיפור או במחזה). לדוגמה: בשיר "שיר אמי והנחל" – בולטים מוטיב הצבעים, תיאור ראשה של האם ומוטיב המוות.
7. **ניגודים** – הניגודים ביצירה יכולים להיות בתחומים שונים: ניגודים בין הדמויות, בין מצבים, תקופות, מוטיבים, או רגשות ועמדות. הניגודים יכולים להיות בין העבר לבין ההווה, בין הגשמי לבין המָטְפִיזִי וכיוצ"ב. הניגודים תורמים להבנת משמעות היצירה ומחדדים מסרים או רעיונות שונים בה.
8. **אנלוגיה/הקבלה** – מצב שבו יש דמיון בין מצבים, דמויות, מערכות יחסים או פרטים המופיעים ביצירה. האנלוגיה יכולה להיות משלימה או ניגודית, האנלוגיה מבליטה את הצדדים הדומים, המשלימים או דווקא את השוני בין הפרטים המשווים, לשם הדגשת רעיון או מסר. לדוגמה: בשיר "עם סבי" של זלדה – האנלוגיה בין סבה של הדוברת לבין אברהם אבינו, אבי האמונה, נועדה להעצים את דמות הסב כיהודי אידיאלי בעל ערכים נעלים כאברהם.
9. **שאלה או שאלה רטורית** – שאלה רטורית היא שאלה שהתשובה עליה ברורה מאליה ולכן אינה מצריכה תשובה. תפקידה להביע תמיהה, אבסורד, אירוניה וכיוצ"ב או ליצור דו שיח עם הנשאל, לגרום לקשב, לעורר מחשבה, השואל ינסה לגרום לנשאל להגיע לתשובה בעצמו ועל ידי כך ישכנע אותו. לדוגמה: אברהם שואל את ה': "הֲשֹׁפֵט כָּל הָאָרֶץ, לֹא יַעֲשֶׂה מִשְׁפָּט?" (בראשית י"ח 25)
10. **אירוניה** – צורת ביטוי הדברים באופן דו משמעי, מילה או ביטוי שמשמעותם המילונית והגלויה מנוגדת לכוונתם הסמויה. לדוגמה: אומר "חכם" ומתכוון לטיפש. מטרת האירוניה היא להביע לעג, הגזמה, סלידה או לבקר ערכים, מצבים, פעולות וכיוצ"ב.

היסודות המבניים בשירה

הכוונה היא לצורה חיצונית ולאופן ארגון החומר ביצירה.

במבנה השיר יש לשים לב ליסודות המבניים הבאים:

1. אופן החלוקה לטורים ולבתים והיחסים הנוצרים בין החלקים השונים.
2. מבנה השורות, האם אורך השורות אחיד? האם השורות קצרות או ארוכות? מהן החריגות?
3. פסיחות או גלישות בשיר המאלצות את הקורא לשים לב למשמעויות המודגשות באמצעותן.
4. החלוקה התחבירית של המשפטים בשיר יכולה לקבוע את קצב השיר ואת משמעותו, יש לשים לב אם המשפטים פשוטים או מורכבים.
5. מילות קישור בין הבתים השונים; חזרות על צלילים, חריזה, אנאפורות בראשית הטורים או חזרות בשיר.
6. סימני הפיסוק או סימנים מפרידים בשיר (כגון מקפים):
באמצעות היעדר סימני פיסוק או סימני פיסוק דומיננטיים (כגון עודף סימני פיסוק, סימני קריאה, סימני שאלה וכיוצ"ב) המשורר מבקש להדגיש רעיון מסוים ולהביע משמעות כלשהי בשיר.
7. יש לשים לב לתבניות מבניות כגון: הקבלה או ניגודים בין החלקים השונים של היצירה; או הדרגתיות מהכלל לפרט או מהפרט לכלל. תבניות מבניות בשיר מתקשרות למשמעות השיר ומסבות את תשומת לב הקורא למסר- לתוכן השיר.
לדוגמה: בשיר "הקיץ גווע" של ביאליק – ניכר מבנה הדרגתי מהכלל אל הפרט.
8. יש לשים לב אם לשיר יש מבנה מעגלי או מבנה מסגרת – כלומר, חזרה לשונית או תוכנית בפתחת הטקסט ובסיומו, שתפקידה לארגן את החלק הממוסגר לשלמות רעיונית או צורנית. לעתים החזרה המדויקת של הבית הראשון גם בסיומו יוצרת תחושה של מעגל סגור שאין ממנו מוצא, או שהיא מעידה על משמעות שונה.
לדוגמה: בשיר "הכניסיני תחת כנפך" של ביאליק – כל הבית הראשון חוזר גם בבית האחרון.

שירת ימי הביניים בספרד

השירה העברית בימי הביניים בספרד היא בסיס חשוב להתפתחות הספרות העברית לדורותיה. בתקופת המקרא ובתקופת בית שני היצירה הספרותית הייתה בסימן של קודש מבחינת הנושאים ומבחינת הייעוד שלה. בספרד, בהשפעת השירה הערבית בת זמנה, נוצרה שירת החול. השירה בספרד התחלקה לשירת החול ולשירת הקודש.

שירת הקודש נועדה להשתלב בתפילות ובטקסים הדתיים; לשירת החול, לעומת זאת, לא היו תפקידים דתיים-פולחניים, אלא דרכה המשוררים הביעו את רגשותיהם, את חוויותיהם ואת רעיונותיהם. שירת החול דנה בנושאים שונים ומגוונים כגון: טבע, תלונה, יין, קינה, חשק וכדומה. שירת החול בספרד ראשיתה באמצע המאה העשירית ושיא פריחתה במאות ה-11 וה-12.

על פי תפיסתם של משוררי שירת ימי הביניים, ככל שהשיר משופע יותר בקישוטים אמנותיים – הוא טוב יותר.

כל שיר בשירת ימי הביניים בנוי מבתים, לעתים מספר הבתים קטן ולעתים השיר כלל עשרות בתים.

החלק הראשון הפותח את הבית נקרא **דלת**;

החלק השני המסיים את הבית נקרא **סוגר**;

שני החלקים מכונים **בית**.

לדוגמה: "**לבי במזרח ואנכי בסוף מערב** - / **איך אטעמה את אשר אכל ואיך יערב?**"

קישוטי השיר האופייניים לשירת ימי הביניים בספרד

1. **חרוז מבריח** – כאשר הסוגרים של כל בתי השיר מסתיימים באותו חרוז, כלומר ההברה האחרונה או המילה האחרונה שסוגרת את כל הבתים חייבת להיות זהה. החרוז המבריח מופיע לאורך כל השיר. לדוגמה, החרוז המבריח בשיר "ליבי במזרח" של ריה"ל הוא "רב":

"**לבי במזרח ואנכי בסוף מערב** - / **איך אטעמה את אשר אכל ואיך יערב?**
איכה אשלים נדרי ואסרי, בעוד / ציון בחבל אדום ואני בכבל ערב?
יקל בעיני עזב כל טוב ספרד, כמו / יקר בעיני ראות עפרות דביר נחרב."

כאשר בבית הראשון של השיר החרוז המבריח מופיע גם בסופה של הדלת – זה שייך ל**תפארת הפתיחה** – כפי שאפשר לראות בשיר "ליבי במזרח" של ריה"ל.

2. **תפארת הפתיחה** – הכוונה לבית הראשון של השיר. הדרישה העיקרית מבית זה שירשים את הקורא ביופיו ובעוצמתו ושימשוך את לב הקורא מן הרגע הראשון. שלושה מאפיינים עיקריים של תפארת הפתיחה:

- הוא מכיל את הנושא או את הרעיון המרכזי של השיר;
- החריזה בדלת ובסוגר זהה בדרך כלל (בשאר הבתים החריזה מופיעה רק בסוגרי הבתים).
- בין הדלת לבין הסוגר יש יחס מסוים: של ביאור, השלמה, הדגשה וכדומה. הסוגר לא יפתח ברעיון אחר.

3. **תפארת החתימה** – גם הבית האחרון בשיר צריך להיות מפואר ורב רושם, כיוון שההנחה הייתה שסיום השיר נחרת בלב הקורא בעוצמה רבה יותר. בתפארת החתימה נמצא בדרך כלל מסקנה, סיכום, הבעת משאלה, הבטחה וכיוצ"ב.

האמצעים האמנותיים הבאים אינם הכרחיים והופיעו לסירוגין בשיר. כאמור, ככל שהשיר היה משופע יותר באמצעים אמנותיים הוא נחשב טוב יותר.

4. **צימודים** – דמיון צלילי (בעיצורים או בתנועות) בין שתי מילים או יותר אשר שונות במשמעותן. סוגי הצימודים הנפוצים:

- **צימוד מלא/שלם** – שתי מילים זהות לחלוטין במבנה ובצליל שלהן – אך שונות במשמעותן. לדוגמה: "עליו" = במשמעות עלים שלו / "עליו" = כינוי גוף

- **צימוד גזרי** – מילים הגזורות מאותו השורש אך שונות במשמעותן. לדוגמה: "מערב" – "יערב" – "ערב".

- **צימוד שונה אות** – מילים השונות זו מזו באות (או בעיצור) אחת. לדוגמה: "גדל יגוני וחדל".

- **צימוד שונה תנועה** – מילים הדומות בעיצורים שלהן אך שונות באחת התנועות שלהן. לדוגמה: "וארץ הערבה לי ערבה".

- **צימוד נוסף** – הוספת הברה למילה הקודמת. לדוגמה: מים – שמים.

- **צימוד נפחת** – הפחתת הברה מהמילה הקודמת. לדוגמה: קלשוני – לשוני.

5. **אקרוסטיכון** – כאשר צירוף האות הראשונה של כל מילה בתחילת כל בית (או כל שורה) – יוצר מילה או את שם המשורר או את שם הנמען שהשיר מופנה אליו או את אותיות האלפבית כסדרן וכיוצ"ב. האקרוסטיכון היה שכיח בעיקר בשירת הקודש, ובאמצעותו המשורר רצה להנציח את שמו בעת התפילה, כדי לזכות בכבוד. דוגמה לאקרוסטיכון ראה בשיר "ישנה בחיק ילדות" של ריה"ל: אותיות שם המשורר (יהודה) מופיעות בראש כל אחד מבתי השיר.

6. **פירוט** – מילים נרדפות המביעות את אותו הרעיון. לדוגמה: "אין קול ואין עונה ואין קשב".

7. **חזרה** – מילה, ביטוי, מצלול, החוזר ביצירה פעמיים או יותר. החזרה יכולה להיות גם בתחום המבני. לדוגמה: "אין קול ואין עונה ואין קשב".

8. **הגזמה/הפלגה/היפרבולה** – תיאורים מוגזמים, מופרזים (בלתי אפשריים) שמטרתם להמחיש רעיון ולהגביר את הרושם. לדוגמה: "וטעם רגביך לפי מדבש יערב!" (ריה"ל).

9. **תקבולת** – חזרה על רעיון בשני משפטים (או יותר), באמצעות מילים בעלות משמעות דומה או מנוגדת, או השלמת הרעיון במשפט השני. אמצעי שנהוג במיוחד בשירה המקראית. ישנם סוגים שונים של תקבולות: תקבולת נרדפת = תואמת; תקבולת ניגודית; תקבולת כיאסטית (מוצלבת); תקבולת משלימה.

אמצעים אמנותיים אחרים שאינם אופייניים דווקא לשירת ימי הביניים:

דימוי; מטפורה; האנשה; מטונימיה; אנאפורה; שיבוץ; ארמו וכיוצ"ב.

לְבִי בְּמִזְרַח / רַבִּי יְהוּדָה הַלּוּי (רִי"ה"ל)

לְבִי בְּמִזְרַח וְאַנְכִי בְּסוֹף מַעֲרָב - / אֵיךְ אֶטְעֶמָה אֶת אֲשֶׁר אֶכֶל וְאֵיךְ יַעֲרֹב?
אֵיכָה אֲשַׁלֵּם נְדָרֵי וְאֶסְרִי, בְּעוֹד / צִיּוֹן בְּחָבֵל אֲדוֹם וְאֲנִי בְּכַבֵּל עֲרָב?
יִקַּל בְּעֵינַי עֲזוֹב כָּל טוֹב סִפְרָד, כְּמוֹ / יִקַּר בְּעֵינַי רְאוֹת עִפְרוֹת דְּבִיר נְחָרֵב.

הסבר למילים/ביטויים קשים:

1. "בְּמִזְרַח" = הכוונה לציון, שנמצאת ממזרח לספרד; "אֵיךְ אֶטְעֶמָה ... וְאֵיךְ יַעֲרֹב?" = השפע החומרי בספרד אינו ערב לו, מפני שנפשו כמהה לציון, כאשר הוא פיזית חי בספרד, כלומר במערב.
המילה "אֵיכָה (= אֵיךְ)" = שיבוץ ממגילת "איכה" להמחשת הקינה שלו על מצבו, וכן הקינה על מצבה של ציון.
2. "אֲשַׁלֵּם" = אמלא, אקיים; "נְדָרֵי וְאֶסְרִי" = התחייבויות דתיות בשבועה שאדם מטיל על עצמו, וכנראה כוונתו היא לאותן התחייבויות שיכול לממשן רק בעלייה לארץ ישראל; "צִיּוֹן בְּחָבֵל אֲדוֹם" = ציון תחת שלטון הנוצרים; "וְאֲנִי בְּכַבֵּל עֲרָב" = הוא משועבד בספרד לשלטון המוסלמים.
3. "יִקַּל" = קל; "יִקַּר" = יקר, חשוב; "דְּבִיר" = קודש הקודשים (המקום הקדוש ביותר) שבתוך בית המקדש.

רבי יהודה הלוי (רִי"ה"ל), גדול משוררי ספרד, נולד בטולדו ב-1075 למשפחה אמידה. זכה להשכלה כללית וגם יהודית. היה רופא מצליח, מקורב לחצר המלוכה, בעל משפחה (נשוי + בת ונכדים) ואישיותו הייתה נעימה והרמונית. למרות חייו הטובים, החליט רִי"ה"ל לעזוב את ספרד. הוא השאיר שם את משפחתו ואת רכושו ובגיל 65 עלה על אונייה רעועה, הגיע למצרים, שם היה שנה ושם נפטר. הוא לא זכה להגיע לארץ ישראל.
בדרך חייו ביטא רִי"ה"ל את מימוש הציונות הדתית: גאולת העם היהודי ומימוש ייעודו הרוחני יתאפשרו רק בארץ הקודש, בציון, הנעלה מכל הארצות.
ב"שירי ציון" שכתב רִי"ה"ל – באות לידי ביטוי השקפתו הציונית-דתית וכמיהתו העזה לציון.

נושא השיר

כיסופים לציון תוך הדגשת **המצוקה החומרית והרוחנית** שחש בספרד, הדגשת **הקשיים** העומדים בדרכו לארץ ישראל ו**ההקרבה** שלו למענה.

באמצעות שאלה רטורית מביע **מצוקה חומרית**: אמנם הוא זכה בשפע חומרי בספרד, אך הוא אינו מסוגל ליהנות מהטוב החומרי ששם.

באמצעות שאלה רטורית הוא מביע גם **מצוקה רוחנית/דתית**: הוא אינו מסוגל לקיים את התחייבויותיו הדתיות ("נְדָרֵי וְאֶסְרִי") – כי את חלקן אפשר לקיים בארץ ישראל בלבד.

לכן **בתפארת החתימה מגיע למסקנה**: כיוון שהנפש כמהה להגיע לארץ ישראל והגוף סובל ואינו יכול ליהנות מהמצב הנוכחי – הוא מעדיף את ארץ ישראל, את עפרות הדביר שנחרב (בית המקדש) על פני תפארת ספרד. קל לו לעזוב את כל טוב ספרד למען יקרה וחיבותה של ארץ ישראל, גם אם חרבה.

האמצעים האמנותיים להדגשת הנושא בשיר

1. לאורך השיר **ניגודים רבים** – שהמשותף להם זה **ארץ ישראל – לעומת ספרד**:
    - א. ניגוד בין **גוף לבין נפש**: לבו בארץ ישראל, במזרח ← וגופו בספרד – ניגוד זה **מבטא את הקרע בין גופו לבין נפשו**.
    - ב. ניגודים **גיאוגרפיים**: ארץ ישראל במזרח ← ספרד במערב. ניגוד **המבטא את המרחק הרב** בין ארץ ישראל שבמזרח, לשם הוא רוצה להגיע, לבין ספרד במערב, שם הוא נמצא.
    - ג. ניגודים **פוליטיים**: ארץ ישראל תחת שלטון נוצרי ("**בְּחַבְל אֲדוֹם**") ← ספרד תחת שלטון המוסלמים ("**עֶרֶב**") לכן **הדבר מקשה על המעבר מספרד לציון**, בגלל הסכסוך שהיה אז בין הנוצרים לבין המוסלמים.
    - ד. ניגוד **חומרי**: ארץ ישראל חרבה ושוממה ("**עֲפָרוֹת דָּבַר נַחְרָב**") ← לעומת השפע החומרי בספרד ("**כָּל טוֹב סִפְרָד**") ניגוד **המבטא את ההקרבה שלו** למען ארץ ישראל.
    - ה. ניגוד בין **המצב המצוי** – היותו בספרד ← לבין **הרצוי** – להגיע לארץ ישראל.
- תפקיד כל הניגודים האלה להראות את רצונו העז להגיע לציון אך מצד שני להראות את **מצבו החצוי**; את **קשייו בדרכו** לארץ ישראל ואת **הקרבתו** למענה.

2. **הצימודים בשיר** המבטאים את הרעיון המרכזי בשיר: **צימודים שוני אות**:
  - * **בְּחַבְל – בְּכַבְל** – ציון נמצאת בחבל אדום (חבל ארץ, אזור); והוא בכבל ערב – כלומר חש כבול, משועבד בספרד.

צימוד זה מביע את **תחושת השעבוד וחוסר היכולת להשתחרר מכבלי ספרד** – כי ציון בחבל אדום והוא כבול נפשית בספרד.

  - * **יָקַל – יָקַר** – צימוד זה מביע את **ההקרבה שלו** למען ארץ ישראל, וכן את **תמצית הצינונות הדתית שלו**, אהבתו אינה תלויה בדבר: קל לו לעזוב את כל טוב ספרד כי ארץ ישראל יקרה/חשובה לו, גם אם היא חרבה.

צימודים אחרים בשיר: **יַעֲרַב / יַעֲרַב** – צימוד נפחת: **יַעֲרַב / יַעֲרַב** – מהשורש ער"ב

3. **שיבוץ, חזרה** על המילה "**איך**" (**איכה**) המתקשרת במקרא לקינה המבשרת יגון ועצבות (כמו בקינת דוד: "איך נפלו גיבורים"; או במגילת איכה: "איכה ישבה בדד העיר רבתי עם... ודמעתה על לחיה") – בשיר אצלנו מבטא באמצעותה את **קינת הדובר על קשייו בדרך לארץ ישראל** וכן מבטא את **הקינה שלו על חורבן ציון ובית המקדש**. מילה זו מתקשרת גם **לשאלות הרטוריות** שמציגות את מצוקתו החומרית והרוחנית.

4. **ציורי הלשון בשיר**: **מטפורות**:

- * "**לְבִי בְּמִזְרַח**" – מטפורה שמביעה את הקרע בין גופו לבין נפשו.
- * "**וְאֲנִי בְּכַבְל עֶרֶב**" – מטפורה זו מביעה את תחושת השעבוד בספרד.

מטונימיה:

- * "אֵיךְ אֶטְעֶמָה אֶת אֲשֶׁר אֶכַּל וְאֵיךְ יַעֲרֹב?" – האוכל שאינו ערב לו, מטונימיה להנאות החומריות שזכה בהן בספרד (מעמד, יכולת כלכלית, משפחה) – אך אינו יכול ליהנות ממנו בגלל כיסופיו לציון.
- * "דָּבִיר נַחְרָב" – (דביר הוא קודש הקודשים בבית המקדש) זו מטונימיה לחורבנה של ארץ ישראל בכלל.

5. שני הבתים הראשונים מתקשרים בקשר של **תקבולת כיאסטית** (מוצלבת):

הדלת של הבית הראשון מקבילה מבחינה רעיונית לסוגר של הבית השני: הצגת הניגוד בין הגוף לבין הנפש; ניגודים גיאוגרפיים ופוליטיים.

הסוגר של הבית הראשון מקביל מבחינה רעיונית לדלת של הבית השני: בהצגת מצוקתו החומרית והרוחנית. תפקיד התקבולת הכיאסטית – באמצעות החזרה על אותם הרעיונות הדובר מדגיש את קשייו ואת מצוקותיו.

6. **חרוז מבריח: "רב"** – חרוז אשר חותם את כל בתי השיר בצליל זהה (**יערב** / **ערב** / **נחרב**), ומופיע גם בסוף הדלת של הבית הראשון לתפארת הפתיחה (**מערב**) – הצליל **רב** מדגיש את קשייו הרבים בדרך לארץ ישראל ואת כמיהתו הרבה לארץ ישראל.

לסיכום

השיר "לבי במזרח" הוא שיר לירי אשר במרכזו עומד מצב הדובר לנוכח כיסופיו לציון, וכיסופים אלה מביאים אותו לידי החלטה לעזוב את "כָּל טוֹב סְפָרַד" – למען הגשמת הציונות הדתית שלו, שלמענה הקריב את חייו. לדובר יש קשיים רבים במישור הפיזי, הגיאוגרפי, הרוחני והפוליטי – ובכל זאת אין לו קונפליקטים – החלטתו נחושה לעזוב הכול למען ארץ ישראל, החלטה נועזת לאותה תקופה.

שאלות על השיר "לבי במזרח"

1. א. מהם הרגשות של הדובר בשיר? הסבר כיצד שלושה אמצעים אמנותיים **מרכזיים** בשיר מעצבים רגשות אלה.
ב. ציין והדגם שלושה מאפיינים של שירת ימה"ב בספרד, הבאים לידי ביטוי בשיר זה.
2. הסבר מהו הרעיון המובע בשיר וכיצד תפארת החתימה, הניגודים, הצימודים והשאלות הרטוריות מסייעים בהבעת רעיון זה?

יִפֶּה נוֹף / רִיחַ לְרֵיחַ (רבי יהודה הלוי)

1. יִפֶּה נוֹף, מְשׁוֹשׁ תִּבְלַל, קְרִיָּה לְמִלְךָ רַב, / לֵךְ נִכְסְפָה נִפְשֵׁי מִפְּאַתִּי מִעֲרָב!
הַמּוֹן רַחֲמֵי נִכְמָר כִּי אֲזַכְּרָה קִדְּם, / כְּבוֹדֶךָ אֲשֶׁר גָּלָה וְנִוְדָה אֲשֶׁר חָרַב.
וּמִי יִתְנַנְּנִי עַל כְּנַפְי נְשָׁרִים, עַד / אֲרוּהָ בְּדַמְעָתִי עֲפָרְךָ וַיִּתְעַרְבֵּ!
דְּרִשְׁתִּיךָ, וְאִם מִלְכֶךָ אֵין בְּךָ וְאִם בְּמִקּוֹם / צָרִי גִלְעָדָד – נַחֵשׁ שְׂרָף וְגַם עֵקֶרְבָּ.
5. הֲלֹא אֶת אֲבִנֶיךָ אֲחֻזְנוֹן וְאֲשָׁקֶם / וְטַעַם רִגְבִּיךָ לִפִּי מִדְּבַשׁ יַעֲרָב!

הסבר למילים/ביטויים קשים:

1. "יִפֶּה נוֹף, מְשׁוֹשׁ תִּבְלַל" – כינויי ירושלים המשבחים את נופיה היפים ואת מעלותיה, שהיא מרכז השמחה הרוחנית לכל העולם.
"קְרִיָּה לְמִלְכֶךָ רַב" – קְרִיָּה = עיר; רַב = גדול, מכובד: ירושלים היא עיר משכן ה' הגדול, או היא העיר של דוד, המלך הגדול.
"יִפֶּה נוֹף מְשׁוֹשׁ תִּבְלַל קְרִיָּה לְמִלְכֶךָ רַב" – ביטויים אלה הם **שיבוץ** מתהילים מ"ח: 3: "יִפֶּה נוֹף, מְשׁוֹשׁ כָּל-הָאָרֶץ: הִר צִיּוֹן, יִרְכָּתִי צִפּוֹן; קְרִיָּת מִלְכֶךָ רַב".
2. "קִדְּם" – עבר, הזמן הקדום; "כְּבוֹדֶךָ אֲשֶׁר גָּלָה" – לירושלים בעבר היה כבוד דתי, מדיני, לאומי, משפטי – אך על פי המדרש עם חורבן בית המקדש, שכנת ה' גלתה עם עם ישראל, ולכן כבודה של ירושלים נסתלק ממנה; "נִוְדָה" – בית המקדש.
3. "עַל כְּנַפְי נְשָׁרִים" – **שיבוץ** משמות י"ט 4: "וְאֲשָׂא אֶתְכֶם עַל כְּנַפְי נְשָׁרִים, וְאָבֵא אֶתְכֶם אֵלַי"; "אֲרוּהָ בְּדַמְעָתִי עֲפָרְךָ וַיִּתְעַרְבֵּ!" – הוא משתוקק להרוות בדמעותיו את עפר הארץ עד שדמעתו תתערבב עם עפרה;
4. "וְאִם" – ואפילו אם; "צָרִי גִלְעָדָד" – תרופות מרפא שאפשר היה להפיק בעבר מן השרף של עצי הגלעד – אך בהווה במקום סגולות אלה, אפשר למצוא "נַחֵשׁ שְׂרָף וְגַם עֵקֶרְבָּ" – שְׂרָף = הוא סוג של נחש ארסי.
5. "אֲחֻזְנוֹן" – אוהב וארחם; "וְאֲשָׁקֶם" – אתן נשיקה, שהרי טעם הרגבים (העפר) ערב לו, אפילו יותר מהדבש המתוק.

רבי יהודה הלוי (ריה"ל), גדול משוררי ספרד, נולד בטולדו ב-1075 למשפחה אמידה. זכה להשכלה כללית וגם יהודית. היה רופא מצליח, מקורב לחצר המלוכה, בעל משפחה (נשוי + בת ונכדים) ואישיותו הייתה נעימה והרמונית. למרות חייו הטובים, החליט ריה"ל לעזוב את ספרד. הוא השאיר שם את משפחתו ואת רכושו ובגיל 65 עלה על אונייה רעועה, הגיע למצרים, שם היה שנה ושם נפטר. הוא לא זכה להגיע לארץ ישראל.
בדרך חייו ביטא ריה"ל את מימוש הציונות הדתית: גאולת העם היהודי ומימוש ייעודו הרוחני יתאפשרו רק בארץ הקודש, בציון, הנעלה מכל הארצות.
ב"שירי ציון" שכתב ריה"ל – באות לידי ביטוי השקפתו הציונית-דתית וכמיהתו העזה לציון.

נושא השיר

שיר ציון שנושאו כיסופי המשורר לארץ ישראל. בעבר ירושלים הייתה המקור לגאווה הדתית-לאומית-מדינית של העם, בית המקדש היה בנוי ושכינת ה' (רוח ה') שרתה בירושלים – אך בהווה היא חרבה וכל כבודה סר מעליה. ובכל זאת, הדובר משתוקק להגיע אליה בגלל כמיהתו העזה אליה, אהבתו אליה, אינה תלויה בשום גורם חיצוני.

בית 1 – תפארת הפתיחה: "יפה נוף, משוש תבל, קריה למלך רב, / לך נכספה נפשי מפאתי מערב!"

בפתיחת השיר מופיעים **כינויי ירושלים**, שהם למעשה **פירוט** מעלותיה ו**שיבוץ** מתהילים מ"ח 3: "יפה נוף, משוש כל הארץ: הר ציון, ירקתי צפון; קרית מלך רב" – המזמור עוסק בשבחה של ציון ובמעלותיה, שגם הדובר בשיר רוצה להציגם.

"**יפה נוף**" – היא בעלת הנופים היפים, על פי תהלים מ"ח "נוף" הוא צמרת האילן הגבוהה, ומשמעות הביטוי היא שהר ציון הנראה למרחוק – הוא יפה בגובהו.

"**משוש תבל**" – היא מרכז השמחה הרוחנית של התבל כולו (שהרי היא חשובה לשלוש הדתות). בתהילים מ"ח נאמר שהיא משוש "כל הארץ" – בשיר, הדובר מעצים את חשיבותה ואומר שהיא משוש כל העולם.

"**קריה למלך רב**" – זוהי העיר הנבחרת של המלך הגדול והכוונה לה' או הכוונה לדוד המלך שהיה רב עוצמה ובנה את העיר.

הפירוט, הכינויים והשיבוץ מעידים על עברה המפואר של ציון ומדגישים את התרגשות הדובר ואת אהבתו אליה, לכן בסוגר מביע את כמיהתו אליה בעודו נמצא בקצה מערב: "**לך נכספה נפשי מפאתי מערב**" – **שיבוץ** מתהילים פ"ד 3: "נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה'".

בביטוי "**פאתי מערב**" מדגיש את צערו על המרחק הגיאוגרפי העצום בין מיקומה של ציון (מזרח) לבין המקום שבו הוא נמצא – קצה מערב.

בית 2 – "כי אזכרה קדם / כבודך אשר גלה ונוף אשר חרב"

ריה"ל זוכר את כל תפארתה מימי עבר, הוא מצר על תפארתה שנגזזה ועל מצבה בהווה שהוא בכי רע: מקדש ה' ("נוף") חרב; "**כבודך אשר גלה**" – **האנשה** שמשמעותה היא: על פי המדרש, לאחר החורבן, שכינת ה' ששרתה שם הסתלקה לגלות עם העם. המקור לכבוד ולגאוות העם "גלה" = הסתלק. ובכל זאת, אהבתו אל ציון אינה על תנאי – הוא יאהב אותה למרות או בגלל מצבה שהיא חרבה ושוממה.

בית 3 – "ומי יתני על כנפי נשרים, עד / ארוה בדמעתי עפרך ויתערב!"

הדובר מביע את משאלתו להגיע לציון על "**כנפי נשרים**" – **מטפורה ושיבוץ** משמות י"ט 4: "וַאֲשָׂא אֶתְכֶם עַל כְּנָפֵי נְשָׂרִים, וְאָבֵא אֶתְכֶם אֵלַי" – במקרא המשפט מלמד על החסד ועל הנס שעשה ה' לעמו הנבחר ישראל, כאשר נשא אותם בבטחה על כנפי הנשרים והביאם אל הארץ המובטחת – גם הדובר מייחל לנס דומה בימיו.

הוא רוצה להגיע לציון "**עד ארוה בדמעתי עפרך ויתערב**" – דמעותיו ובכיו מבטאים את התרגשותו במפגש עם ציון או את צערו של הדובר על מצבה העגום. הוא משתמש כאן **בהגזמה**: דמעותיו יהיו כה רבות עד שירו את עפרה של ציון, יפריחו את השממה שם.

ההגזמה מביעה את גודל אהבתו והקרבתו למענה, את רגשותיו הסוערים ואת ההשתתפות בצערה.

בית 4 – "זרשתיך, ואם מלכך אין בך ואם במקום / צרי גלעדך – נחש שרף וגם עקרב"

כאן הוא שוב מדגיש את הרעיון שאהבתו אליה אינה על תנאי, הוא מייחל ומשתוקק אליה למרות מצבה: אפילו אם "**מלכך אין בך**" – הכוונה היא לשכינת ה' או למלכות בית דוד שאינן מצויות עוד בירושלים; ואפילו אם היא עזובה ושוממה.

פירוט החיות המזיקות: "**נחש שרף וגם עקרב**" – הוא **שיבוץ** מדברים ח' 15: "נחש שרף ועקרב, וצמאון, אשר אין מים", המבליט את מצב הארץ בהווה כשממה מדברית, שבעלי חיים ארסיים וממיתים שולטים בה – בניגוד לעבר, שבארץ הגלעד היו תרופות מרפא שהעניקו חיים ("צרי גלעדך").

בית 5 – תפארת החתימה – "הלא את אבניך אֶחֱוֹנוּ וְאֶשְׁקֶם / וְטַעַם רִגְבִיךָ לְפִי מִדְּבַשׁ יַעֲרֹב!"

כאן מופיעות המסקנה והמשאלה המרכזית בחייו: למרות הכול, להגיע לארץ ישראל, לנשוק באהבה גדולה ובחמלה את אבניה החרבות. לפנינו **שיבוץ** מתהילים ק"ב 15: "כִּי רָצוּ עֲבָדֶיךָ אֶת אֲבִינֶיךָ וְאֶת עֶפְרָה יִחַנְנוּ" – משמעות המשפט: ירושלים עוד תיבנה בזכות החמלה והאהבה הרבה של אבניה ועפרה – זו גם תכלית משאלתו של הדובר.

גם כאן הדובר משתמש ב**הגזמה**: טעם עפרה של ירושלים יהיה ערב לו אפילו יותר מהדבש המתוק – דרך הגזמה זו הוא מבטא את אהבתו העצומה לירושלים ולארץ ישראל.

לאורך השיר בולטים נִי גֹדִים בין עברה של ארץ ישראל לבין מצבה בהווה

להווה בארץ ישראל	בניגוד	עברה של ארץ ישראל
בהווה – פירוט החיות המזיקות: "נָחַשׁ שָׁרֵף וְגַם עֲקָרִב" (בית 4) – מלמד שארץ ישראל חרבה, ואולי הן מטפורה לאויבים, שפלשו לארץ ישראל והשתלטו עליה.		* בתפארת הפתיחה – פירוט מעלותיה של ציון. היא הייתה יפת נוף, מקור השמחה לעולם כולו (בית 1).
בארץ ישראל מצויים נחש שרף ועקרב, שהם בעלי חיים ארסיים, המסמלים מוות.		* בעבר – ציון התברכה בתרופות ובסמי מרפא = "צָרִי גִלְעָדָד" (בית 4) – תרופות שהעניקו חיים.
בהווה – כבודה אָבָד: "כְּבוֹדֶךָ אֲשֶׁר גָּלָה"; "נִוָּךְ (בית המקדש) ... חָרַב" (בית 2); "... מִלְכָּךְ אֵין בָּדָד" (בית 4) – ה' או מלכים לא מצויים בה.		* בעבר – כבוד ה' שָׁרָה שם; בית המקדש היה קיים; ציון הייתה מקום משכן ה' (מלך מלכי המלכים) או מקום מלכי בית דוד לדורותיהם – כלומר הייתה לה חשיבות הן מבחינה דתית והן מבחינה לאומית-מדינית.

תפקיד הניגודים: להדגיש את הרעיון שלמרות מצבה העגום בהווה, או דווקא בגלל מצבה – הוא לא יחדל לשאוף להגיע אליה.

הדרגתיות בעוצמת רגשות הדובר כלפי ירושלים:

- בתחילה חש כמיהה כיסופים אליה: "לָךְ נִכְסְפָה נַפְשִׁי";
  - אחר כך התרגשותו גוברת ומבוטאת על ידי רחמיו שנכמרים עליה: "הַמֶּן רַחֲמֵי נִכְמָר...";
  - בבית 3 התרגשותו מתעצמת ומבוטאת על ידי בכי ודמעות: "אַרְוֵה בְּדַמְעָתִי עֶפְרָד...";
  - ומסיים את השיר במשאלה להגיע אליה ולהעניק לה נשיקה הנובעת מהחמלה ומהאהבה העזה שהוא חש כלפיה: "הלא את אבניך אֶחֱוֹנוּ וְאֶשְׁקֶם".
- אהבתו העזה מובעת גם באמצעות ההגזמה: "וְטַעַם רִגְבִיךָ לְפִי מִדְּבַשׁ יַעֲרֹב!".

קישוטי השיר האופייניים לשירת ימה"ב בספרד

- תפארת הפתיחה: עומדת בשלושת התנאים: יחס של השלמה בין הדלת לבין הסוגר (בגלל מעלותיה הרבות של ירושלים הוא נכסף אליה); חרוז מבריח **רַב** בדלת ובסוגר והצגת הרעיון המרכזי של השיר: מעלותיה של ירושלים בעבר וכמיהתו העזה כלפיה.
- תפארת החתימה: בנימה של התרגשות המשורר מביע משאלה והבטחה לעלות ולשקם את חורבנה. אהבתו העזה אל ציון באה לידי ביטוי בהגזמה בתפארת החתימה (ראה הסבר שם).

- החרוז המבריח בשיר – "**רַב**" – להבעת עוצמת אהבתו וכמיהתו הרבה לציון.

- צימודים: צימוד נוסף – **רַב** / **חָרַב**
צימוד גזרי מהשורש ער"ב – **מְעַרְב** / **יְתַעַרְב** / **יַעַרְב**

- שיבוץ – בתים 1, 3, 4 – הסבר ראה בניתוח;

- הגזמה – בתים 3, 5 – הסבר ראה בניתוח;

- פירוט – בתים 1, 4 – הסבר ראה בניתוח;

- אקרוסטיכון – "יהודה".

אמצעים אמנותיים נוספים:

ניגודים – ראה הסבר בניתוח השיר;

האנשות – בבית 1 "**נְכֻסָּה נִפְשִׁי**"; בבית 2 – ראה הסבר שם;

מטפורות – "**קְרִיָּה לְמַלְךְ רַב**"; "**וּמִי יִתְנַנֵּי עַל פְּנֵי נְשָׂרִים**" – הסבר ראה בניתוח השיר.

שאלות על השיר "יפה נוף"

1. א. הסבר את התייחסותו של ריה"ל לארץ ישראל. בדברך התייחס לציורי הלשון, לשיבוצים ולניגודים בשיר.
ב. הסבר והדגם על פי השיר שלושה קישוטים האופייניים לשירת ימי הביניים בספרד.
2. הסבר מהי החוויה המובעת בשיר וכיצד שניים מהאמצעים האמנותיים בשיר תורמים להבעת חוויה זו.
3. מהם הרגשות המובעים בשיר, וכיצד תפארת הפתיחה, תפארת החתימה וההגזמות בשיר תורמות להדגשת רגשות אלה?

כְּתַב סְתִיּוֹ / שְׁלֵמָה אֲבֵן גְּבִירוֹל (רש"ג)

כְּתַב סְתִיּוֹ בְּדִיּוֹ מְטָרְיוֹ וּבְרִבְיָיו / וּבְעֵט בְּרָקְיוֹ הַמְּאִירִים וְכַף עֲבָיו
מְכַתֵּב עָלַי גֵּן מְתִכְלֶת וְאַרְגָּמֹן / לֹא נִתְּכְנוּ כְּהֵם לְחֹשֶׁב בְּמַחְשְׁבָיו.
לְכֹן, בְּעֵת חֲמֵדָה אֲדַמָּה פְּנֵי שַׁחַק, / רְקֵמָה עָלַי בְּדֵי עֲרוּגוֹת פְּכוּכְבָיו.

הסבר למילים/ביטויים קשים:

1. בשיר ישנה השוואה בין פעולת הַסְתִיּוֹ, כלומר החורף, שזו עונת הגשמים, לבין פעולת הכתיבה (בשיר השירים ב' 11 – סתיו במשמעות חורף). "בְּרִבְיָיו" – הגשמים שלו, מטריו.
2. "אַרְגָּמֹן" – צבע אדום כהה (צבע האותיות של המכתב הוא תכלת וארגמן); "לֹא נִתְּכְנוּ כְּהֵם" – לא נעשו/נוצרו כמוהם יפים; "לְחֹשֶׁב בְּמַחְשְׁבָיו" – לְחֹשֶׁב = על ידי אומן יוצר, שעושה מלאכת מחשבת; בְּמַחְשְׁבָיו = באמצעות חשיבתו היוצרת, דמיונו הפורה (חֹשֶׁב בְּמַחְשְׁבָיו = שיבוץ משמות ל"ה 35 העוסק במלאכת בניית אוהל המשכן).
3. "לְכֹן" – התוצאה של מעשה השמים היא: "חֲמֵדָה אֲדַמָּה" – האדמה נתקנאה; "פְּנֵי שַׁחַק" – במעשה השמים, במלאכת המחשבת של הכתיבה, וגם היא מיהרה לעשות מלאכת מחשבת כמוהו – לכן רְקֵמָה פרחים על ענפי ("בְּדֵי") הערוגות שהם כמו הכוכבים בשמים.

סוג השיר: שיר טבע.

נושא השיר

השיר מתאר את ההרמוניה בטבע באמצעות הקשר שנוצר בין השמים לבין האדמה: במישור הגלוי – השמים כותבים מכתב לאדמה, והאדמה משיבה למכתב באמצעות מעשה רקמה, היא רוקמת בערוגותיה פרחים צבעוניים הנראים כמו כוכבי השמים;

המשמעות המטפורית של תמונה זו היא הפעולה המבורכת של החורף, המחיה את הטבע ומפרה את האדמה.

הרקע לתיאורים בשיר: המטפורות המרכזיות בשיר הן מתחום אמנות כתיבת מכתב. בתקופת ימי הביניים מלאכת הכתיבה נחשבה למלאכת מחשבת:

החומרים לכתיבה היו משובחים ויקרים (עט נוצה, דיו);

הכותבים דאגו לעטר את האותיות בעיטורים נאים וצבעוניים, ובישמו את האיגרת בבשמים מיוחדים; והמכתבים נשלחו על ידי שליחים מיוחדים – מכאן שכתבת מכתב בימי הביניים נחשבה לאמנות נשגבת ולמעשה לא שגרת – בניגוד לתקופתנו (הדפוס הומצא רק באמצע המאה ה-15).

המשורר, אם כן, משתמש באמנות הנשגבת של כתיבת מכתב כדי להמחיש תמונת טבע. כך נוצרת השוואה בין פעולת הכתיבה לבין פעולת החורף (=סתיו) המבורכת בגשמיה ונפלאה בתוצאותיה.

אלמנטים של הכתיבה בשיר:

כלי הכתיבה – הם הדיו והעט;

משטח הכתיבה – הוא ערוגת הגן;

צבע האותיות – הוא תכלת וארגמן;

השולח – שמים;

הנמענת – האדמה.

בית 1 – "כָּתַב סֵתִי בְּדִי מְטָרִי וּבְרִבְיָיו / וּבְעֵט בְּרָקִיו הַמְּאִירִים וְכַף עֲבִיו"

לפנינו תיאור הגשם המלווה בברקים, שמאירים את השמים.
התיאור נעשה באמצעות **האנשת** הסתיו הכותב מכתב לאדמה;
תוך שימוש בנוזל הדיו – שהוא הגשמים;
העט – שהוא הברקים המאירים (עט נוצה שהשתמשו בו בימי הביניים מזכיר בצורתו את הברק);
וכף היד האוחזת בעט – היא העננים.

לסיכום, **המטפורות** לתיאור כתיבת המכתב:

הדיו – מטפורה למטרים ולרביבים (גשמים);

העט – מטפורה לברקיים;

כף היד הרושמת – מטפורה לענינים ("כף עביו").

תפקיד מטפורות אלה: להראות את יצירת הקשר בין השמים לבין האדמה, שתוצאתה היא – הפריית האדמה.

בית 2 – "מִכְתָּב עָלֵי גֶן מִתְכַּלֵּת וְאַרְגָּמֹן / לֹא נִתְּנָנוּ כְּהֵם לְחוֹשֵׁב בְּמַחְשָׁבָיו"

המכתב נכתב לגן והוא מעוטר בצבעי תכלת וארגמן, הנחשב למלאכת מחשבת, ויפה יותר מכל מעשה אמן.
אפשר לומר שהגן הוא כביכול המשטח או הקלף שעליו נכתב המכתב.

בבית זה בולטים שני הצבעים: תכלת וארגמן – צבעים אלה מסמלים את השמים ואת האדמה:

תכלת – מסמלת את השמים;

וארגמן – את האדמה, ויחד מבטאים את השילוב ההרמוני בין השמים והאדמה.

צבעים אלה הם **שיבוץ** מבניית אוהל המשכן: "וְאֵת הַמְּשָׁכָן תַּעֲשֶׂה, עֶשֶׂר יְרֵיעֹת: שֵׁשׁ מְשֻׁזָּר, וְתִכְלֵת וְאַרְגָּמֹן וְתִלְעַת שָׁנִי, כְּרִבִּים מַעֲשֵׂה חֹשֶׁב, תַּעֲשֶׂה אֹתָם" (שמות כ"ו 1) – תכלת וארגמן הם צבעי יריעת אוהל המשכן.

גם הביטוי "**חוֹשֵׁב בְּמַחְשָׁבָיו**" לקוח משם, ובאופן מדויק יותר משמות ל"ה 35 ("...כָּל מְלָאכָה, וְחֹשֶׁבִי מִחֻשְׁבֹּת") – ומשמעותו מלאכת מחשבת, עבודת אמנות שהושקעה בה מחשבה רבה והיא יקרת ערך.

"**לֹא נִתְּנָנוּ כְּהֵם לְחוֹשֵׁב בְּמַחְשָׁבָיו**" – זו אמנות נשגבת שאף אמן לא הגיע לדרגתה. מכך משתמע שהמכתב שכתב הסתיו על הגן, או במשמעות הריאלית – הטבע, בעיני המשורר, מעורר התפעלות והוא נשגב יותר מכל יצירת אמן.

גם בגדי הכוהן הגדול במקרא היו בצבעי תכלת וארגמן והוגדרו כמלאכת מחשבת: "וְעָשׂוּ אֶת-הָאֵפֹד: זָהָב תִּכְלֵת וְאַרְגָּמֹן תִּלְעַת שָׁנִי, וְשֵׁשׁ מְשֻׁזָּר, מַעֲשֵׂה חֹשֶׁב" (שמות כ"ח 6).

הצבעים תכלת וארגמן נזכרים גם בהקשר למרדכי שיצא מלפני המלך בלבוש מלכות (אסתר ח' 15).

תפקיד קונוטציות אלה של בניית המשכן, בגדי הכוהן הגדול ובגדי המלכות – להראות **שמעשה החורף והטבע הוא יותר ממעשה אמן, הוא מקודש ומלכותי**, ולכן מעורר הוד והדר בעיני המביט בו.

בית 3 – "לָכֵן, בָּעֵת חֲמֻדָּה אֲדַמָּה פָּנֵי שַׁחַק, / רָקְמָה עָלֵי בְּדֵי עֲרוּגוֹת כְּכֹכְבָּיו"

בית זה מוקדש לתיאור מעשה האדמה, אשר מצמיחה פרחים בערוגותיה.

המילה "**לָכֵן**" מתקשרת לבתים הקודמים: כתוצאה מהמכתב שהשמים שלחו, "**הַחֲמֻדָּה אֲדַמָּה פָּנֵי שַׁחַק**" – כלומר האדמה חשקה, השתוקקה אליו / **אֲנִי** נתקנאה במעשה השמים וגם היא עושה מלאכת יצירה: רוקמת על ערוגותיה פרחים הדומים לכוכבי השמים: "**רָקְמָה עָלֵי בְּדֵי עֲרוּגוֹת כְּכֹכְבָּיו**" (= דימוי).

למילה "בד" שתי משמעויות: ערוגת הגן **אֲנִי** בד במשמעות אריג. ערוגות הגינה הן כמו בד, שהאדמה רוקמת עליו פרחים ככוכבים. יש לזכור שבתקופת ימי הביניים גם מלאכת הרקמה נחשבה למלאכת מחשבת.

בבית 3 ראינו, אם כן, שההרמוניה בשיאה – בין השמים לבין האדמה יש יחסי גומלין שתוצאותיהם: פוריות וברכה.

כמו כן ההרמוניה בין השמים לבין הארץ מושגת על ידי הקשר הארוטי שביחסים ביניהם:
השמים – הם הזכר, המחזר אחרי האדמה באמצעות מכתב אהבה;

האדמה – היא הנקבה; היא מתגנדרת לכבודו בבגדי רקמה, נרמז שהיא חושקת בו ("חֲמֵדָה");
הם מקיימים יחסים ארוטיים – והתוצאה היא הפריית האדמה, נוצרים פרחים הדומים לאבא – לכוכבי השמים.

בשיר נמצא האנשות רבות:

הסתיו "כתב"; העננים הם כף היד הרושמת;

מעשה הטבע הוא יותר ממעשה אמן, הוא מלאכת מחשבת;

לאדמה רגשות או מניעים אנושיים: "חֲמֵדָה", כלומר מקנאה או חושקת;

והיא מבצעת פעולה אנושית: "רקמה".

השמים והארץ הם כדמויות אנושיות שמבצעות פעולות אנושיות (כתיבה, רקמה), ומהות היחסים ביניהם היא יחסי אהבה ארוטיים.

תפקיד ריבויי ההאנשות: להציג את הטבע כחי, תוסס ונושם, כדמות אנושית מלאת חיים, המעוררת את התפעלות המשורר והצופה בה.

מבנה השיר:

השיר מחולק לשני חלקים:

חלק א' – בתים 1 ו-2; חלק ב' – בית 3, המתקשרים ביניהם על ידי המילה "לָכֵן" – קשר של סיבה ותוצאה:
על פי הסיטואציה הריאלית, בבית 1 ו-2 – מתוארת הורדת הגשם, אשר מובילה לתוצאה בבית 3: הצמחת הפרחים בערוגות הגן.

או

בתים 1 ו-2 – מתארים את מעשה השמים: כתיבת מכתב מרהיב ביופיו;

בית 3 – מתאר את מעשה האדמה: רקמת פרחים שיופיים מושווה לכוכבי השמים – מעשה האדמה הוא כתוצאה מקנאתה במעשה השמים.

לסיכום:

לפנינו תיאור טבע מ צ ו מ צ ם של ערוגת הגן, לא תמונה של טבע פראי ומרחבים גדולים, אלא תיאור של ערוגה קטנה ופרחים הרקומים בה – שדרכה מבליט את ההרמוניה במעשה הטבע.